
Շամիրամի Առասպելը

Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարատ: Ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական և
բարոյական գիտելեաց

Էջմիածին 1901

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Աղբիւրը: — Շամիրամի և Արայ գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա. ժե.) հորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ:¹ Բայց, ինչպէս արդէն տեսելենք (Ը. գլ.), ուրիշ անդից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթօտն Շամիրամ» (Ա. ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: ԺԵ. գլխի մէջ ևս, ուր պատմուած է Շամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կրիւր Ջրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նիսուասից, աղբիւր չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ժԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից: Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդկա և գկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս.»² այսինքն թէ ինչպէս Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստաւ առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և գԿեփաղիոնիս, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յազագս ծննդեանն Շամիրամայ, եւ ապա զպատերազմն Շամիրամայ ընդ Ջրադաշտի, եւ գյաղթելն ասէ Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատիւնայն է քննութիւն քաղդեական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պտամածը Շամիրամի մասին]. քանզի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Ջրադաշտի հետ, որի հետևանքն եղել է Շամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսօրիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ» և այլն:

հորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Շամիրամի համար առնում է, հաստաա կարելի է ասել, Եւսեփոսի քրոնիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ տալիս:³ Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Շամիրամի ծնունդն, նորա պատերազմը Ջրադաշտ մոզի

¹ Տես «ի բանսն՝ որ զմանէ» խօսքի և «բանք» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ.

² № 1671 Ա. ձեռագիր. միւս Ա. ձեռագիրները «որպէս» բառը չունին. իսկ №№ 1665, 616 «մահուան» ձեւի փոխանակ ունին «մահ», որ անելի ուղիղ է քերականօրէն: Շարունակութիւնն ևս առնում ենք № 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ա. ձեռագիրները չնչին տարբերութիւններով: Տպագիրն աղաւաղուած է, չունենաշով Շամիրամի պատերազմը Ջրադաշտի հետ և սորան յաղթելը:

³ «Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանեաց թագաւորութեանն:» «Ապա ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] և զծնունդն Շամիրամայ. եւ զգարաւըշտ մոց (ի) արքայի Բակտրացուց զպատերազմն և զպարտութեանն ի Շամիրամայ. և զանս բագաւորութեանն Նիւայ անս ծք. և զվախնան նորա: Յետ որոյ թագաւորեալ Շամիրամայ ած պարիսպ Բաբելոնի գայն ձեւ օրինակի, որպէս և բազմաց իսկ ասացեալ է, կտեսիայ և զենոնի և Էրոդոտայ, և այլոց՝ որ յետ նոցա: Ապա և զգօրաժողովն շինեշ Շամիրամայ ի վերայ հնդկաց աշխարհին վիպագրե, և զպարտութիւն նորա և զփախուստ. և թէ գիա՛րդ ինքնին գիւր որդիսն կոտորեաց, և ինքն ի Նինրայ որդւոյն իւրոյ սպանաւ:» Եւսեփ Կեսարացոյ ժամանակակաւք, Վեներիկ 1818 եր. 90 հտն.

հետ և յադթելը, ապա Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. Նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուասից: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թեպէտև Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. Ժէ.), ուստի և խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով *առաջ* եղած է դնում, և ֆագածն առնում է Մար Աբասից:

Այսպէս խորենացին Շամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Շամիրամի մահուան մասին հաստատելու համար յիշում է թէ Շամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում այդ առասպելներից, այլ բաւականանում է Շամիրամի մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետև խնդիրն այն է, որ հաստատէ թէ Շամիրամը Ջրադաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ Նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է դնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետև ԺՋ. գլխի պատմութիւնը խորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ, որ իւր ժամանակ անանդութիւն եղել է հայոց մէջ թէ Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Շամիրամին: Այս գլուխը խորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում, բայց ոճերի և դարձուածների համար օգտուում է դարձեալ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թէ խորենացին ինչպիսի ոճաբանութիւն ունի. արդեօք նա իւր *սեպհական բաներով ու դարձուածներով* է նկարագրում որևէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը: Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է խորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթուղիկոսը, երբ նա նոյն իսկ իւր ժամանակի անձերն ու դէպքերը նկարագրելիս օգտուում է խորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թէ որովհետև Յովհաննէս կաթուղիկոսն, օրինակ, Աշոտ թագաւորին և Նորա «յարդարած կարգերը» խորենացուց օգտուելով է նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս և խորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եւսեբիոսից կամ ուրիշներից օգտուած լինի, Նորա նկարագրի հիմքը ֆունդ է իբրև իրողութիւն. դա Վանի և Նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ այդ հնութիւնների շինողը խորենացու ժամանակ համարուել է Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդիրն:

Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): — Երբ մի անգամ ըստ խորենացու վկայութեան Շամիրամի մասին առասպել եղել է Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական

գրոյց եղած լինի Շամիրամի և մի հայի, Արայի, յարաբերութեան համար: Թեպետև Խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաս. բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Շամիրամի և Արայի գրոյցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այդ գրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով ուրիշ ազգերի մէջ եղած նոյն գրոյցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի բնաւորութիւնը:

Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանցոց Միլիտտա դիւցուհու կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւնն ունի ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիցուհին, Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis), բաբելացոց և ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մէջ այդ սիրոյ դիցուհին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուհի է, պատերազմի դիցուհին նետ-աղեղով զինուած, այրական ու պատերազմական բնաւորութեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիցուհին է: Նա կապուած է Արուսեակ մուրակի հետ և Նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արևը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկեում և Ասորիքում այս սիրոյ դիցուհու նուիրական թռչունն էր աղանիկ: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոց մէջ ցոփ և անառակ էր. նոյնպէս բուն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ Կոտեսիասի, Դերկետոյի պաշտամունքը: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և փիւնիկական Աշտարտը որ պաշտուում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:⁴ Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպէս Ստրաբոնը գրում է Կապադովկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարահարթ բարձրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ: «(Ստր. ԺԲ. 2. 7): Պ. Գարագաշեանը բերելով այս հատուածն անելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կրօնաբանական զանազան... և էր արդարև, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահտայ Պերասիայ:» «Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահտայ էր Ջեղա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ էր ի վերայ բարձրաւանդակի որ կրկոչուէր Շամիրամայ:» «Ջեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահտայ, այն է դիցն զոր պաշտեն և Հայք:»⁵

Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւբերա և Սիկիլիա, ուր փիւնիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնուած և միացած էր յունական Ափրոդիտէի պաշտամունքի հետ: Այս դիցուհին պաշտուում էր և Հայոց մէջ: Մեր Աստղիկը,

⁴Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig. 1897, 1. եր. 190 հւ. 197 հւ. 225 հւ.

⁵Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Բ. եր. 167 հւ.

որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտին, համարում է ստորիներից փոխառություն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանություն է ստորերեն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,⁶ մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը: Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկություն չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուհին լինի՝ մտած հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը Նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուհունը: Անահտը, թեպետև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցություն: Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և Եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ Նորան այր և կին գերիներ են Նուիրում. և այնուհետև անելացնում է. Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշառութիւն հայոց երթայ անգր ևս, զի սովորութիւն է առ Նոսա արանց աւագաց ծօնել դիցն զդաստերս իւրեանց կուսանս. այլ այսչէ ինչ արգել յետ տալոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահտայ զտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ դնոսա ի կնութիւն:⁷ Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապէս Նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ աստուածուհունը: Հայոց մէջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկզբնապէս եղել են ստորիք և յետոյ են հայացած: Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են Եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ստորիներ: Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը: Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է Վանից հարաւ Անձնացեաց մէջ: Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին Նան Աստղիկի պաշտամունքը:⁸ Վանայ մօտ Արտամետում ևս Աստղիկի պաշտամունքը յայտնի է Թոմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.): Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ հորենացու մէջ, կոչւում է քաղաք Շամիրամայ. Նոյնը յիշում է և Թոմա Արծրունին (եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է Ճուաշ զաւառում Շամիրամ բերդ (եր. 258 հտ. 281), ամբոցն Շամիրամ (եր. 270): Շամիրամ գիւղ այժմ Նեմրուք սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (եր. 272):

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մէջ

⁶Gelzer Zur arm. Götterlehre, եր. 123. 132.

⁷Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. եր. 267 հտ. Gelzer, Zur arm. Götterl. եր. 113.

⁸Մ. Խորենացու մատենագրութիւնք. եր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղուշէ դեղս ախտականս առ ի կատարել գաղձութիւնս ախտից... առեալ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր ախտիցն, որպէս զծրարսն Կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (եր. 294):

Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք: Նոյն իսկ պ. Խալաթեանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին առասպելները Խորենացու սարքածն է համարում, ստիպուած է ասելու, որ Խորենացին Շամիրամի գրոյցների համար ընդհանրապէ. «իբրև ելակետ ունի (Исходить) Հայաստանի տեղադրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ Ուրիշ խօսքով, Խորենացու ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Շամիրամի մասին գրոյցներ: Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Խալաթեանը, «ըստ երևութին, միայն Ը.-Թ. դարից, այսինքն Նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձդտուճն է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից:» Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթեանին, նա ուղում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Շամիրամի անուանը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները: Սակայն պ. Խալաթեանը այդ ասում է լոկ խօսքով: Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանէին Ասորեստանի թագաւորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թէ Նոքա իրենց Նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Ադրամելիքին թողած՝ Շամիրամի անունով պիտի կոչէին իրենց Վանտոսաբ: Եթէ Շամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են իրենց շատ շատ կողմերում և Նոյն իսկ Կապադովկիայում և Պոնտոսում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուհին ի թիւս այլոց պաշտուել է և հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Շամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են եղել և սեմականներին սահմանակից: Միև կողմից եթէ ըստ Խորենացու Արծրունիք և Աղծնեաց բոլորները իսկ ըստ Թոմա Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ ևս մի պատմական յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրօք ասորիներից: Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշաութեամբ կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ: Սենեքերիմ և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ Ասորեստանցիների ծագման գրոյցը: Այդ գրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Շամիրամն ու իւր գրոյցները և ոչ սարքովի բան: Տեսնենք այդ գրոյցները:

Իշտարի ու Իզդուբարի եւ Շամիրամի ու Արայի առասպել լները:
— Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփանքի համար հոմանիներ է որոնում. բայց նա հեշտասէր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է Նորան մինչեւ Սանդարամետի բանը՝ իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի

Նշանաւոր վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դիւցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը: Դիցուհին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով Նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է Նորարուր առաջարկութիւնները: Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և սպանում Իզդուբարին: — Այսպէս սպանում է Նա իւր մի ուրիշ տարփածուին ևս Տամուզին (tammuz), որի մահը ողբում է Նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում Նորան յարութիւն տալու համար:⁹

Ասորեստանցոցու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով: Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատտեսի (Attes) համար իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր Նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տիւրոսում Նոյն իսկ Ադոնիսի յարութեան տօն էին կատարում:

Արդ ի՞նչ է մեր Շամիրամի և Արայի ղըրոյցը: Ինչպէս «այրասիրտն այն և կաթոսն Շամիրամ» Նոյն է, ինչ որ իւր մայրը սեմակականների սիրոյ աստուածուհին, մարտիկ և տարփագին դիցուհին Իշտար — Աստարտէ — Ատարդատիս կամ Դերկետոյ, Նոյնպէս և մեր Շամիրամի և Արայի զրոյցը Նոյն է, ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վէպը: Համեմատութիւնը շատ պարզ է: Մեր Արան Նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, Նոյնպէս և Շամիրամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անում իւր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հաւանութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը: Իշտարը զայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցամառն լեալ» գալիս կռւում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով: Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Նոյն յարութեան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է: Խորենացոյ և Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ Նոյնպէս շատ բնական է:

Առլեգք եւ Արայի յարութիւնը: — Յայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն ունեցել են, ըստ Եզնիկի «ի շանէ ելեալ» Արալեգք կամ Առլեգք կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք», որ պատերազմի մէջ ընկած վիրաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիզում և ողջացնում են: Այդ հաւատալիքը ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած էր *հայի* յարութիւն առնելը, թէպէտ և առանց Արալեգքների, մեր այդ հաւատքի հետ Նոյն ընդհանուր գծերն

⁹Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. 1. եր. 192, 216.

ունի: Այստեղ ևս Էրը քաջասիրա է և սպանում է պատերազմի մեջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, Էրիւը անխախտ և ամբողջ են գանում: Բերում են տում, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ էր բարձրացած, կենգանանում է Էրը: Եսինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, անելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «*քաջք անկեայք ի պատերազմի*» յառնեն, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւնն նախնի Հայոց: Եւ նա աշխատում է Էր հայը նոյնացնել Արա Հայկաղնի հետ:¹⁰ Այս հաւատն այնքան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դպր. լգ. գլ.), չնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա:» Այս պատճառով գլուխը կպցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն զի այր քաջ էր, Աղւեղք իջանէն և յարուցանէն զդա:»

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանէն զԱրայն մեռեալ ի մէջ *քաջամարտկացն, եւ հրամայէ դրնել զնա ի վերնատանն ապարանից*: Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնգիր լինել մահուան Արայի, ասէ. *հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվերս նորա եւ վենդանասցի*:» Եւ Շամիրամն իրօք սպասում է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «*Միանգամայն եւ ակն ունէր* դիւթութեամբ վրիկութեան իւրոյ *վենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տռփական ցանկութենէն*:» Քրիստոնեայ մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների զօրութեան չէր հաւատում, Շամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «դիւթութեամբ վիկութեան:» Միւս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Շամիրամ իւր կախարդութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ «*Նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ ի վիի մեծ և ծածկել*:» Այստեղ եթէ վերջացներ, առասպելը թերի կըփսար, զի հայերը գրգռուած էին և Նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դադարեցուցանէ զխազմս:» Ուստի և Արայի յարութիւնն առնելու պատմութիւնը պէտք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած: Եւ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. «*Չմի ո՞նք ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք*:» Դարձեալ քրիստոնեայ

¹⁰Վեպք Հնոյն Հայաստ. եր. 146 հուն.

մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մեջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խարեական ծագումը. «Կանդնէ և *Նոր իճն պատկեր* յանուն դիւաց, և մեծապէս դոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս *գորութիւն* աստուածոցն կենդանացուցին զվրա:» Այս գրուածքը մուլթն է. «Նոր իճն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Շամիրամը Նոր աստուածութիւնն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի Նոր պատկեր, արծան» է կանգնում: Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա Նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում: Այն ժամանակ այդ հակասում է Նոյն իսկ առասպելի *Էութեանը*, քանի որ հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւն ունենալն արդէն ենթադրուում է, որ հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարութիւն առնել և յարութիւն է առել: Հակասութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ մատենագրի կողմից է անելացրած այդ: Այդ հատուածն Անանունի մէջ (ՍԵՔԵՍ, եր. 6.) դրսևումնք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ,» որ դարձեալ մուլթն է:

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնեայ հեղինակից են մտած հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնեական ձևով և հայեացքով է պատմուած: «Եթէ այդ և հեմերական յաւելումները դէն դնենք, դրում է պ. Գելցերն այս առասպելի համար, կըճնայ միայն ասորական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարփածուի առասպելը: Շամիրամի գրոյցի մէջ պահուած է Աստղկի առասպելը,» անելացնում է նա:¹¹

Թէ Արան ժողովրդական գրոյցով յարութիւն է առել, այդ անսնում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ: Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատուած կտոր: «Եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանաոսպ, ի տեղուջն արծանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւոջն, որ *գորացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:*» Վերջին ընդգծած մասը աղաւազուած է: Այսքանը միայն հասկացուում է աղճատուած ձևից թէ Շամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վերքերի սպիանալու մի առասպել է դա: Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է: Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի ևլն մէջ է: Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն դրնում է. «թերևս՝ *ուր զԱրայն գեղեցիկ*: (տես. Նոր. Բուգ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբառի ձևով «սպիացած,» կամ անելի «սպիանալ» պէտք է կարդալ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վիրացն» է, քանի որ վերքերը պէտք է սպիանան: Այսպէս բնագիրը կըստանանք. «Ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝ ըսպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Մենք սպանելոցն, բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ.

¹¹Zur armen. Götterlehre. եր. 132:

խորենացի. Ա. ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «գարայն» դարձած է «գաւրացն,» ետևից պետի բերեր և «սպանելոցն» յոգնակի թիւը: Թովմայի այս կտորից իմանում ենք, թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզույ գիւղում:

Նոյն գրոյցը գտնում ենք և այսօր: Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Ձորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ զոճն ի համանեացն զԱրայ կարծեցուցեալ՝ լուր եհան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, ֆաց անուն գեղջն Լեզք:»¹² Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց,» «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը հաւատարմութեամբ արձանագրել է կարողանում ընդ դժած տողերի մէջ: Նա ենթարկւում է խորենացուն:¹³ Աւելի հաւատարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրուանձատեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52): Լեզքը իւր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցկին մեռած մարմինը լզեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայլէզք անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է:¹⁴

Այս պատմութեան եութիւնը, Լեզք գիւղի հետ կապուած այս առասպելը, թէ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վերքերն այդտեղ են սպիանում, խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ միւսների մէջ, զի ըստ խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանում է Արայի դաշտուճն, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վերքերը: Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. ժգ.):

Ասել թէ Արծրունին և Սրուանձատեանն իրենցից ստեղծում են այդ գրոյցը, ելակետ ունենալով միայն Լեզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը խեղճ Թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի,

¹²Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

¹³Հմմտ. խորենացի Ա. ժե. «Ձմի ոճն ի հոմանեաց իւրոց գարդարեալ... համբաւն զմանեայսպես, շիզեալ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ:» Հմմտ. Անանուն (Սեբեոս եր. 5) «Ձարդարե զմի ոճն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, եւ համբաւ նանն զԱրայի շիզուլ աստուածոցն եւ յարուցանել:»

¹⁴Թէ ուճնից ե առնում Սրուանմտեանն այս գրոյցը՝ յայտնի չէ. երբ արդի ժողովրդական գրոյցները չեն աղբիւրը այն ժամանակ կարող երևք ենթադրել թէ նա Թ. Ածրունուց ե առնում եւ թէ նորա մեռին եղեշէ մի մեռացիր, որի մեշ Արայի վերքերի սպիանալու կտորն աղճատուած չէ եղել: Դժուար ե ենթադրել, որ Սրուանմտեանը կը վերականգնէր այդ աղճատուած կտորը: Սրուանմտեանի դիրքը տառն երեք տարի կաղ ե նրատարակուած քան Պատկանեանի՝ Թովմայի հրատարակութիւնը:

ինչպես և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպես են Հայկ, Տիգրան Ա., Վահագն, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պետք չէ համարել, ինչպես կարող է երևալ, Խորենացու բերած վիպական հատուածների վարիանտներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններիս իսկութեան հոմար ապացոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ միշտ պետք է իմանալ, յարում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թոմասը իւր պատմութեան հին մասը գրելիս *սովորաբար* (այո՛, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացու ասածը, կամ թէ *մշակում է Նորա գրածը ոչ առանց ֆանտաստիկական յաւելումների*, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին:» Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, անելացնում է պ. Խալաթեանը, որ Նոյն իսկ ժամանակի կորուստ է» այդ քննելը:¹⁵ — Եւ այսպէս վերջացաւ. «սովորաբար» Խորենացի և «ֆանտաստիկական յաւելումներ» և «ժամանակի կորուստ» այդ քննելը: Թ. Արծրունին էլ գըտաւ իւր դատավճիռն ու գնահատութիւնը: Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել: Իսկ Թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ է ապրել և Խորենացուց օդաուել է, թէպէտ և կան բաներ, որ Նորանից տարբեր է պատմում, ինչպէս այս Լեզույ գիւղի գրոյցը: Այդ գէպքում նա «ֆանտաստիկական յաւելումներ» է անում:

Բայց Թոմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշէսի պատմութիւնն անելիս իբրև աղբիւր դնում է յոգնակի թուով. «Որպէս ցուցանեն *առաջինքն ի պատմագրաց* (եր. 36), «Որպէ բացայտյտեն *զիրք պատմագրացըն* (եր. 52): Այդ սուտ է դրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. Ֆաացածը ֆանտաստիկական յաւելումներ են: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս ըստ ֆաացորդաց *պատմագրացն առաջնոց*, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի Նորուն եղբօրէ Մովսես կոչեցելոյ, և միւսուհն Թեոդորոս Զերթող...:» Այստեղ էլ նա սուտ է գրում: Կամ երբ Հայկի և Բելի պատերազմի մասին գրելիս անելացնում է. «Ջոր (զԲԷլ) *ոմանք ի պատմագրաց* ասեն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «ֆանտաստիկական յաւելում» է անում, որովհետև Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշում: Կամ երբ Թոմա Արծրունու մէջ Հայկը Բելին ասում է, «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին,» այստեղ էլ «ֆանտաստիկական» յաւելում է անում, զի այդ չկայ Խորենացու մէջ... բայց չէ՛, այդ «ֆանտագիա» չէ, զի բարեբախտաբար ֆաացել է Անանումը (Սերեոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:» — Այդպէս հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկգբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի

¹⁵Халат. Арм. Эпосъ. եր. 151.

Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն գարմից և ցկաթոտ և վավաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւետ ձեռակերտք եւ շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամք հասեալ եւ աչօք տեսեալ...» (Եր. 293): Թոմա Արծրունին խորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օգտուում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ, որ Թոմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերուում է խորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի յերկրումները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են պատրաստուում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմուածքի համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «Ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերն ըսպիացած են Լեզուոյ գիւղում, — մենք իրաւունք չունինք ասելու թէ նորա աղբիւրը խորենացին և իւր «Ֆանտագիան» են: Նորա աղբիւրն այդտեղ ժողովրդական գրոյցն է: Մենք այդ կրտսեսենք ներքևում ևս: Այստեղ ակելորդ չի լինիլ մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի գրոյցն արուեստական կերպով շինուած է մի ամբողջ շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ,» գրում է պ. Խալաթեանը (Եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են, Դիոդոր Սիկիլիացի, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաւստոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի: Թէ խորենացին կամ իւր աղբիւրը՝ Սար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրոյցը «սարքողը,» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիոդոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաւստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղեքսանդրացուց, մի բան էլ «Արա» (= գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, քնացածն էլ «իւր հարուստ երևակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բիբլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցկի պատմութեան ձևով «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տուել վաւաշ Շամիրամի սերը¹⁶ (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բիբլիական քրիստոնէականից պիտի սովորէին), — և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուբարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք

¹⁶А Халат. Арм. Эпосъ. Եր. 143 հուն.

թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վաւաշ, բուն զգայական դիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նոյն դիցուհու առասպելն է, կարող էր դիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց մէջ: Այս կասեր անշուշտ պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստոսի, Եզնիկի մէջ, բացի Խորենացուց: Եւ Խորենացին մեղաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանայ Լեզք կամ, ըստ Թոմայի, Լեզուոյ գիւղին:

Լեզքի եւ Արտամետի գրոյցները: — Արուանձտեանը վերևում յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լեզք գիւղի բարձր գագա թի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է, «բեւեռագրով քարեր լեցուն են. և ձուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արծաններ գընաւեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մի տարի առաջ:» Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լեզքը շատ հին ժամանակ արդէն, Արծրունուց և Խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել: Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հետքերը մինչև այժմ մնում են. «Այս Լեզք գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձևով *աղբիւրի փոսակ* կամ ջրհոր, որ *Սուրբ թոնիր* կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև *ուխտատեղի:*» Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է: Բայց ի՞նչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ: Շամիրամի — Իշտարի — Աստղիկ: Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ թոնիր» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Արուանձտեանը: «Մի միտյն մէկ ձուկ կերևի այդ ջուրին մէջ. և *որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի:* Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթ օղն ալ իւր քիթն անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: *Երեցկին* է եղեր դա. *կին կարի գեղեցիկ*. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ: Կերակուր կուզէ, կուտայ: Գինի կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը կը համարձակի *պագ* մի ուզելու, երեցկինը կը վարանի, բայց... *պագն ալ կուտայ:* Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երեցը ներս կը մտնէ. երեցկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կը ծագէ ի թոնիր կրակին մէջ... կրակն ջուր դառնալով, *ինքն ալ ձուկ*, Աստուծոյ հրամանով յաւիտենական յիշատակ կը մնայ նոյն տեղ:»¹⁷

Այս գրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իւր «Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի պատմուածք, որ «թերեւս ի հնուց անտի Հայաստան է մտած *Ասորիքից* և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իւր արտաքին, հեթանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբուլան: Այս գրոյցի հնագայն ձևը բերած է Դիոդոր Սիկիլիացին. Դա Դերկետոյ դիցուհու գրոյցն է, որ իւր դուստր Շամիրամի ծնուելուց յետոյ ձուկ

¹⁷Արուանձտեան, Գրոց Բրոց, եր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ տեղի հետ չկապուած, Տ. Նաւասարդեանի Հայ ժող. հեքեաքներում, է. գիրք. եր. 39.

Է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար:¹⁸ Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իւր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցաւ է ձեռի տակ չունիւք: Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իւր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում:

Շամիրամի մայրը Դերկեան (Atargatis) ջրի աստուածուհի է: Նորա սրբագան կենդանիքն են Փիւնիկիայում և Ասորիքում աղանիւն և ձուկը: Ասկադոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահարուստ մի լճի մօտ: Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նոբա տաճարը և սրսկում: Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդավառին, որ Անահտի կամ Աստղկի տօնն է համարում, ջուր սրսկելը և աղանի բաց թողնելը, մի սովորութիւն, որից երևում է, որ մեզնում ևս այդ աստուածուհուն նուիրական եղած են աղանիւն և ջուրը: Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լեզքի այդ առասպելը կորցրել է իւր հեթանոսական պարագան: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սուրբ թոնրի, *ջրի ու ձկան* պաշտամունքն իսկապէս հեթանոսական է և ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ:²⁰ Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ և գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուցանտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կաղմերում:

Ի՞նչ է եզրակացութիւնը: Այսօր Վանայ նոյն Լեզք գիւզի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վերքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թեպէտ և առանց Շամիրամ անուան, մի գրոյց, որ քըննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է: Այսօրուայ այդ գրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն Էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնութեան ֆագորդ է: Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լեզք գիւղում, միթէ դա ապացոյց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Շամիրամին: Եւ միթէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու գրոյցը, որ շինծու չեն, չե՞ն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ անդերում արդարև եղել են Շամիրամի վերաբերեալ ուրիշ գրոյցներ ևս: Եւ եղել են այդ գրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Շամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է *Շամիրամի* մահուան մասին Խորենացու պատմածը.

¹⁸Халат. Арм. Эпосъ., стр. 150.

¹⁹Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

²⁰Թոնիրն ու թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մտիւ են, որ եկել կապուել են սեմական սիրոյ դիցուհու այս առասպելին: «Սուրբ թոնիրը» գուցէ հեթանոսական օջախի պաշտամունքի ֆագորդ լինի: Հմմտ. Գդ. Ե. Հայկի առասպելը.

մի երրորդն է արդի գրոյցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ:

Լեզք գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի գրոյցը միայն, որ հորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Շամիրամի մասին պատմուած արդի միւս գրոյցը «հորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի նորագոյն գրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Խալաթեանը (եր. 149): Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միևնոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը:» Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Շամիրամի մասին գրոյցները հորենացուց են անցած ժողովրդին: Չէ՞ որ Լեզք գիւղի այդ Սուրբ թոնրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը հորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ: Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթէ մի հին գրոյց յարատւում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից ակելի այնտեղ պիտի յարատւի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ: Եթէ հնումը Շամիրամի գրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն ակելի շուտ նոյն տեղերում կը գտնենք քան որևէ ուրիշ տեղում:

Խորենացին չէ ասում թէ Շամիրամի մասին իւր իմացած գրոյցով յատկապէս ո՛ր տեղի հետ է կապուած: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրե՛նս գմահն ասել Շամիրամայ:» Եւթ աղբաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը: Իսկ արդի գրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամետի հետ: Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) նոյն տեղում եղել է Աստղկի պաշտամունքը:

Այնուհետև պ. Խալաթեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնն է թէ Սարգսեանի բերած արդի գրոյցի մէջ ևս «վիուկ և հեշտասեր» է դուրս գալի Շամիրամ ինչպէս հորենացու մէջ: Սխալում է պ. Խալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «հորենացու իւրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրութիւնն ու տռփանքը, հոմանիներ որոնելը գիտենք, հորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վիուկ լինելուն հորենացու մէջ, իսկապէս նորա յուշութիւնն ինչպէս և ու լուսները ծովը ձգուելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «հորենացու ժամանակների յետնագոյն (?) գրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.):²¹ Եւ երբ մի անգամ

²¹ Իսկապէս չենք հաւանում «հորենացու ժամանակների յետնագոյն գրոյցների արձագանգներ» (отго лоски позднихъ сказаный) բառերով ինչ ք ուզում ասել պ. Խալաթեանը: Խնդիրը նորա համար այն չէ, թէ այդ գրոյցները հորենացուց 1500-2000 տարի առաջ են աստեղծուած, թէ մի քանի հարիւր տարի միայն առասջ. այլ այն թէ եղել են հորենացու ժամանակ գրոյցներ Շամիրամի

հորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժեք չունի այն թե հորենացու մեջ և արդի գրոյցի մեջ Շամիրամը վիճակ ու հեշտասեր է դուրս գալիս: Այդ կրնշանակէ միայն, որ նոր գրոյցի մեջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անումը, նոյնպէս և իւր բնաւորութեան այդ երկու եական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Էլ ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին հորենացու պատմածի և մեր արդի գրոյցի մեջ, որ բերում է Սարգիսեանը: Ի զուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ հորենացու Ջրադաշտի և արդի գրոյցի ծերունու մեջ մի համեմատութիւն է գտել: Այդ երևակայական է միայն:

Բաղդատութեան համար մենք այստեղ կրրերենք Արտամետի գրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեանբ գրի առած լինի ժողովրդական գրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մեջ ենթարկուելու հորենացուն: Լեզբի գրոյցի մեջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարագատ գրի առնող չէ:

Լուիցուք և զմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ հորենացի ասելով Ուլունքի ծով Շամիրամայ: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն զբօսանաց աղագաւ յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունսս իմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝ ի զնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արծակէ զնոսա: Ուլամբն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել ի լրուսն տոփանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ դըժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝ և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումեք և չկարել ճիկ հանել: Ծերոյ ուրեմն որ երթևեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զիարդ գերծուսցէ զերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յԱրտամետ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորտ զուլունս փախչի: Ջայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարծակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգեսսն պարսատիկ գործեալ. քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արծակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան զերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ արկանէ ի

մասին թէ չէ, և հորենացին այդ գրոյցներից ե օգտուել թէ չէ շինին գրոյցները հնագոյն թէ ուշ ժամտնակներում ստեղծուած:

ծով, և գերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոզական չարութենէն Շամիրամայ: Ահաւասիկ գրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:»

Խորենացու պատմուածքի և այս գրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկսի մէջ Շամիրամը մի վաւաշ ու չար վիուկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծոփս են ընկնում: Սևացածն ամբողջապէս տարբեր է: Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Շամիրամս ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի գրոյցի առաջին մասը: Խորենացու մէջ չկայ և գրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ գորութիւն ունէին և թէ Շամիրամս ինչպէս իւր կիրքն էր կատարում անոնց գորութեամբ: Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիւներ է ձեռք բերում ոչ թէ ուլունքներով, այլ նոցա «պարգևելով գամենայն իշխանութիւնս և զգանձս,» կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստամբ պարգևաց,» ինչպէս Արայի գրոյցի մէջ է, — մի բան որ անում է և Իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուռութք — ուլունքներն ինչի են պետք գալիս: Այնուհետև գրոյցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Ջրադաջաը Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հաւատում է Շամիրամը իւր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորսն է թողնում: Նա ուզում է բռնակալ ի վերայ ամենայնի: Շամիրամ կռում է նորա հետ, յաղթում է, փոխչում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը: Իսկ գրոյցի ծերունին երթևեկութիւն ունի Շամիրամի մօտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր.» այսինքն գիտեր, որ Շամիրամս ուլունքների գորութեամբ է չարութիւն գործում: Բարի ծերունին ժողովորդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Շամիրամս ետևից ընկնում է. մագերը պարսատիկ շինում. և պոկում: Եւ այսքան միայն: Ջրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Շամիրամը մեռնում է թէ չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծոփս է ձգում և ժողովորդն ազատում է նորա մոզական գորութիւնից: Ասել կարելի չէ թէ այս գրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Շամիրամ վաւաշ է և թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով:» Այս նոյնպէս կարող է Արտամետում պատմուած Շամիրամի հին առասպելի ֆնացորդ լինել, ինչպէս Լեզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է: —

Աւելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Շամիրամս իւր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետևակ փախուստն, և զպասքունս և զհղճըս ջրոյն և զարբուսն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորացն, և զյուռութսն ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով: Այլ... և Շամիրամ քար:» Շամիրամս ուրե՛մս իւր ուլունքները ծովը ձգելուց յետոյ քար է դառնում:

Մ. Աբեղյան.